

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش : زبان و ادبیات فارسی

عنوان :

تحلیل کارکرد گرایانه غزلیات حافظ

استاد راهنما :

دکتر اشرف شیبانی اقدم

استاد مشاور :

دکتر محمدعلی گذشتی

نگارش :

دلارام بغدادی

زمستان ۱۳۹۱

معاونت پژوهش

به نام خدا

شورای اخلاق پژوهش

بایاری از خداوند سبحان و اعتماد بر این که عالم محضر خداست و همواره ناظر بر اعمال انسان و به منظور پاس داشت مقام بلند دانش و پژوهش و نظریه اهمیت جایگاه دانشگاه در احوالی فرهنگ و تمدن بشری ما دانشجویان و اخصای بیست علمی واحد های دانشگاه آزاد اسلامی متوجه می گردیم اصول زیر را در انجام فعالیت های پژوهشی مد نظر قرار داده و از آن تخلفی نکنیم:

- 1- اصل برابری: التزام بر برابری از هرگونه رفتار غیر حرفه ای و اعلام موضع نسبت به کسانی حوزه علم و پژوهش را به نایب های غیر علمی می آید.
- 2- اصل رعایت انصاف و امانت: تمهید به اجتناب از هرگونه جانب داری غیر علمی و حفاظت از اموال، تجهیزات و منابع در اختیار.
- 3- اصل ترویج: تمهید به رواج و دانش و ارائه نتایج تحقیقات و انتقال آن به بکاران علمی و دانشجویان به غیر از مواردی که منع قانونی دارد.
- 4- اصل احترام: تمهید به رعایت حریم با حرمت و در انجام تحقیقات و رعایت جانب تعد و خودداری از هرگونه حرمت شکنی.
- 5- اصل رعایت حقوق: التزام به رعایت کامل حقوق پژوهشگران و پژوهشگران (انسان، حیوان و نبات) و سایر صاحبان حق.
- 6- اصل رازداری: تمهید به صیانت از اسرار و اطلاعات محرمانه افراد، سازمانها و کشور و کلیه افراد و نهاد های مرتبط با تحقیق.
- 7- اصل تحقیق جویی: تلاش در راستای پی جویی حقیقت و وفاداری به آن و دوری از هرگونه پنهان سازی حقیقت.
- 8- اصل مالکیت مادی و معنوی: تمهید به رعایت کامل حقوق مادی و معنوی دانشگاه و کلیه بکاران پژوهش.
- 9- اصل منافع ملی: تمهید به رعایت مصالح ملی و در نظر داشتن پیشبرد و توسعه کشور در کلیه مراحل پژوهش.

تقدیم به :

شانه های خسته پدر و دستان مهربان مادر که :

به پاس تعبیر عظیم انسانی شان از کلمه ایثار و از خودگذشتگی ، به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان که در این سردترین روزگاران بهترین پشتیبانم بودند . به پاس قلب پاک و بزرگشان که فریادرس است و سرگردانی و ترس در پناهشان به شجاعت می گراید و به پاس محبت بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند .

تشکر و قدردانی :

سپاس و ستایش ذات لایتناهی معبودی را که قلم ودیعه ی اوست و به آنچه از آن می تراود سوگند یاد میکند . قدردان همراهی و محبت‌های دوست خوبم که عطر حضورش در پهنای این رساله موج می زند ، هستم .

همچنین از استاد عزیز ، سرکار خانم دکتر اشرف شیبانی ؛ که راهنمایی و شکیبایی ایشان در به ثمر رسیدن این رساله ، ستودنی است و نیز از زحمات بی شائبه استاد گرامی ، جناب آقای دکتر محمدعلی گذشتی ، کمال قدردانی و امتنان را دارم .

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب دلارام بغدادی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی با شماره دانشجویی ۸۹۰۹۴۱۵۶۸ اعلام می نماید که کلیه مطالب مندرج در پایان نامه با عنوان : تحلیل کارکرد گرایانه غزلیات حافظ ، پژوهش خود بوده و چنانچه دستاوردهای پژوهشی دیگران را مورد استفاده قرار داده باشم ، طبق ضوابط و رویه های جاری ، آن را ارجاع داده و در فهرست منابع و مأخذ ذکر نموده ام . علاوه بر آن تأکید می نمایم که این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح ، پایین تر یا بالاتر ارائه نشده و چنانچه هر زمان خلاف آن ثابت شود ، بدین وسیله متعهد می شوم ، در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام توسط دانشگاه ، بدون کمترین اعتراض آن را بپذیرم .

تاریخ و امضاء

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۵ / ۱۱ / ۱۳۹۱

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم **دلارام بغدادی** از پایان نامه خود دفاع نموده و با نمره ی

.....۱۹/۵۰..... بحروفنوزده و نیم..... و با درجه

.....عالی..... مورد تصویب قرار گرفت .

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

فصل اول : کلیات طرح

- ۱ - ۱ - بیان مسئله ۲
- ۲ - ۱ - اهداف تحقیق ۳
- ۳ - ۱ - اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه انتخاب آن ۳
- ۴ - ۱ - سؤالات و فرضیات تحقیق ۴
- ۵ - ۱ - مدل تحقیق ۵
- ۶ - ۱ - تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه های کلیدی ۵
- ۷ - ۱ - روش تحقیق ۵
- ۸ - ۱ - محدودیت ها و مشکلات ۶

فصل دوم : مطالعات نظری و پیشینه تحقیق

- گفتار اول ۹
- مقدمه ۹
- ۲ - ۱ - مطالعات نظری ۱۱
- ۲ - ۱ - ۱ - زبان در اجتماع بشری ۱۲
- ۲ - ۱ - ۲ - نظریه نظام مند ، نقشی ۱۵
- ۲ - ۱ - ۳ - سیستم (نظام ، دستگاه) ۱۶

- ۱۷..... ۱-۲-۴- نقش
- ۱۸..... ۱-۲-۵- متن
- ۲۰..... گفتار دوم
- ۲۰..... ۱-۲-۱- بند
- ۲۱..... ۲-۲-۲- بند به عنوان کنش متقابل (ساخت بین فردی)
- ۲۳..... ۲-۲-۳- بند به عنوان پیام (ساخت متنی)
- ۲۴..... ۲-۲-۴- بند به عنوان باز نمود واقعیت (ساخت اندیشگانی)
- ۲۶..... ۲-۲-۵- توصیف فرایندها
- ۲۶..... ۲-۲-۶- فرایند مادی
- ۲۷..... ۲-۲-۷- فرایند ذهنی
- ۲۸..... ۲-۲-۸- فرایند رابطه ای
- ۲۹..... ۲-۲-۹- فرایند رفتاری
- ۳۰..... ۲-۲-۱۰- فرایند کلامی
- ۳۱..... ۲-۲-۱۱- فرایند وجودی
- ۳۱..... ۲-۳-۱۲- فرایند ترکیبی (اقماری)
- ۳۲..... گفتار سوم
- ۳۲..... ۲-۳- پیشینه تحقیق

فصل سوم : متدولوژی تحقیق

مقدمه ۳۶

۳- ۱- نوع تحقیق ۳۶

۳- ۲- روش تحقیق، روش اسنادی و کتابخانه ای ۳۷

۳- ۳- روش تجزیه و تحلیل داده های پژوهش ۳۷

فصل چهارم : تجزیه و تحلیل داده ها

گفتار اول ۳۹

مقدمه ۳۹

۴- ۱- ۱- تجزیه و تحلیل داده ها ۴۱

۴- ۱- ۱- ۱- الا یا ایها الساقی ادرکاسأو نادلها ۴۱

۴- ۱- ۱- ۲- صلاح کار کجا و من خراب کجا ۴۵

۴- ۱- ۱- ۳- اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را ۴۸

۴- ۱- ۱- ۴- صبا به لطف بگو آن غزال رعنا را ۵۲

۴- ۱- ۱- ۵- به ملا زمان سلطان که رساند این دعا را ۵۵

۴- ۱- ۱- ۶- صوفی بیا که آینه صافیست جام را ۵۸

۴- ۱- ۱- ۷- ساقیا برخیز و درده جام را ۶۱

۴- ۱- ۱- ۸- رونق عهد شباب است دگر بستان را ۶۳

- ۶۵..... ۴-۱-۱-۹- دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما
- ۶۷..... ۴-۱-۱-۱۰- ساقی به نور باده بر افروز جام ما
- ۷۰..... ۴-۱-۱-۱۱- ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما
- ۷۲..... ۴-۱-۱-۱۲- می دمد صبح و کله بست سحاب
- ۷۴..... ۴-۱-۱-۱۳- گفتم ای سلطان خوبان رحم کن بر این غریب
- ۷۷..... ۴-۱-۱-۱۴- سینه از آتش دل در غم جانانه بسوخت
- ۸۰..... ۴-۱-۱-۱۵- ساقیا آمدن عید مبارک بادت
- ۸۳..... ۴-۱-۱-۱۶- روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست
- ۸۶..... ۴-۱-۱-۱۷- بامدادان که ز خلوتگه کاخ ابداع
- ۸۹..... ۴-۱-۱-۱۸- قسم به حشمت و جاه و جلال شاه شجاع
- ۹۲..... ۴-۱-۱-۱۹- ما آزموده ایم در این شهر بخت خویش
- ۹۵..... ۴-۱-۱-۲۰- دلم رمیده شد و غافلم من درویش
- ۹۸..... ۴-۱-۱-۲۱- مجمع خوبی و لطف است عذار چو مهش
- ۱۰۱..... ۴-۱-۱-۲۲- کنار آب و پای بید و طبع شعر و یاری خوش
- ۱۰۴..... ۴-۱-۱-۲۳- ای همه شکل تو مطبوع و همه جای تو خوش
- ۱۰۷..... ۴-۱-۱-۲۴- دوش با من گفت پنهان کاردانی تیزهوش
- ۱۱۰..... ۴-۱-۱-۲۵- در عهد پادشاه خطا بخش جرم پوش

- ۱۱۲..... ۴-۱-۱-۲۶- هاتفی از گوشه میخانه دوش
- ۱۱۴..... ۴-۱-۱-۲۷- سحر ز هاتف غییم رسید مژده به گوش
- ۱۱۷..... ۴-۱-۱-۲۸- ببرد از من قرار و طاقت و هوش
- ۱۲۰..... ۴-۱-۱-۲۹- یا رب این نوگل خندان که سپردی به منش
- ۱۲۳..... ۴-۱-۱-۳۰- چو بر شکست صبا زلف عنبر افشانش
- ۱۲۵..... ۴-۱-۱-۳۱- فکر بلبل همه آنست که گل شد یارش
- ۱۲۸..... ۴-۱-۱-۳۲- صوفی گل بچین و مرقع به خار بخش
- ۱۳۱..... ۴-۱-۱-۳۳- دلم رمیده لولی و شیست شور انگیز
- ۱۳۴..... ۴-۱-۱-۳۴- خیر و در کاسه زر آب طربناک انداز
- ۱۳۷..... ۴-۱-۱-۳۵- بیا و کشتی ما در شط شراب انداز
- ۱۴۰..... ۴-۱-۱-۳۶- حال خونین دلان که گوید باز
- ۱۴۳..... ۴-۱-۱-۳۷- در آ که در دل خسته توان در آید باز
- ۱۴۶..... ۴-۱-۱-۳۸- منم که دیده به دیدار دوست کردم باز
- ۱۴۹..... ۴-۱-۱-۳۹- هزار شکر که دیدم به کام خویش باز
- ۱۵۲..... ۴-۱-۱-۴۰- نصیحتی کنت بشنو و بهانه مگیر
- ۱۵۵..... ۴-۱-۱-۴۱- یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور
- ۱۵۸..... ۴-۱-۱-۴۲- دیگر ز شاخ سر و سهی بلبل صبور

- ۴-۱-۱-۴۳- ای خرم از فروغ رخت لاله زار عمر ۱۶۱
- ۴-۱-۱-۴۴- گر بود عمر به میخانه رسم بار دگر ۱۶۴
- ۴-۱-۱-۴۵- شب وصل است و طی شد نامه هجر ۱۶۷
- ۴-۱-۱-۴۶- روی بنمای و وجود خودم از یاد ببر ۱۷۰
- ۴-۱-۱-۴۷- ساقی ار باده ازین دست به جام اندازد ۱۷۳
- ۴-۱-۱-۴۸- یارم چو قدح به دست گیرد ۱۷۶
- ۴-۱-۱-۴۹- نسیم باد صبا دوشم آگهی آورد ۱۷۸
- ۴-۱-۱-۵۰- صبا وقت سحر بوئی ز زلف یار می آورد ۱۸۱
- ۴-۱-۱-۵۱- چه مستی است ندانم که رو به ما آورد ۱۸۴
- ۴-۱-۱-۵۲- سالها دل طلب جام جم از ما می کرد ۱۸۷
- ۴-۱-۱-۵۳- دیدی ای دل که غم عشق دگر بار چه کرد ۱۹۰
- ۴-۱-۱-۵۴- رو بر رهش نهادم و بر من گذر نکرد ۱۹۳
- ۴-۱-۱-۵۵- دست در حلقه آن زلف دو تا نتوان کرد ۱۹۵
- ۴-۱-۱-۵۶- دل از من برد و روی از من نمان کرد ۱۹۷
- ۴-۱-۱-۵۷- باز آی و دل تنگ مرا مونس جان باش ۱۹۹
- ۴-۱-۱-۵۸- هزار دشمنم ار میکنند قصد هلاک ۲۰۱
- ۴-۱-۱-۵۹- مقام امن و می بیغش و رفیق شفیق ۲۰۴

۲۰۷..... ۴-۱-۱-۶۰- زبان خامه ندارد سر بیان فراق

۲۱۰..... ۴-۱-۱-۶۱- سحر به بوی گلستان همی شدم در باغ

۲۱۲..... ۴-۱-۱-۶۲- سحر بلبل حکایت با صبا کرد

۲۱۵..... ۴-۲-۱- فرایندهای ترکیبی (اقماری)

۲۱۵..... مقدمه

۲۱۵..... ۴-۲-۲-۱- سه فرایندی ها

۲۲۷..... ۴-۲-۲-۲- چهار فرایندی ها

۲۳۸..... ۴-۲-۲-۳- پنج فرایندی ها

فصل پنجم : نتیجه گیری

۲۴۳..... ۵-۱- نتیجه گیری

۲۵۱..... ۵-۲- نمودارها

۲۵۴..... ۵-۳- پیشنهادهای پژوهشی

۲۵۵..... منابع و مأخذ

فهرست نمودارها

۲۵۱.....۵-۲-۱- نمودار فرآیندهای اصلی و فرعی.....

۲۵۲.....۵-۲-۲- نمودار فرآیندهای اصلی و فرعی در کل غزل ها.....

۲۵۲.....۵-۲-۳- نمودار فرآیندهای اصلی.....

۲۵۳.....۵-۲-۴- نمودار فرآیندهای فرعی.....

۲۵۳.....۵-۲-۵- نمودار چند فرآیندی.....

فصل اول

کلیات طرح

۱-۱- بیان مسئله

با نگاهی به جوامع انسانی به روشنی می‌توان به این حقیقت پی برد که زبان در تمامی ساحت‌های زندگی آدمی نفوذ کرده است، آنگونه که همواره سازمان‌دهنده روابط میان آدمیان بوده است و حتی بسیاری از نهادها، مناسبات و شعائر جامعه در چارچوب زبان و یا دست کم به واسطه زبان پدید آمده‌اند. تفکر در باب شعر پدیده‌ای نیست که تنها به زمان ما تعلق داشته باشد. چنانچه به بررسی پیشینه شعر در ایران بپردازیم، آشکارا خواهیم دید که تفاوت بسیاری میان اندیشه و زبان شعر کهن که شعر انسان دیروز بوده و شعر نو که شعر هم روزگار ماست وجود داشته است. نوشته حاضر جستاری است که می‌خواهد با بهره‌گیری از نگره زبان‌شناسی سیستمی نقشی که به دست ام.ای.کی هلیدی ساخته و پرداخته شده به درک شعر حافظ راه برد و نشان دهد که چگونه می‌توان در پرتو چارچوب زبان‌شناسی سیستمی و با ارجاع به مفاهیم، به نقش و کارکرد زبان و پدیده‌های زبانی غزلیات حافظ دست یافت. از آنجا که در شعر حافظ ما با دنیای پیچیده و پر رمز و راز و چند لایگی ابیات مواجه هستیم، این پرسش مطرح می‌شود که سه فرانقش: اندیشگانی یا تجربی، میان اشخاصی یا بینافردی، معنای متنی یا فرانقش متنی، چه کارکردی در غزلیات حافظ می‌توانند داشته باشند؟ در این راه تأکید عمده، بر نقش اندیشگانی یا تجربی خواهد بود.

۱-۲- اهداف تحقیق

اهداف کلی:

هدف از انجام این پژوهش تحلیل غزلیات حافظ از دیدگاه سبک‌شناسی کارکردگرا و با اتکاء اساسی بر نظرات مایکل هیلیدی است که تاکنون تحلیل‌رویکرد کارکردگرایانه نیافته است. همچنین بررسی گروه‌ها و انواع فرایندهای هیلیدی در دیوان این شاعر بزرگ از اهداف این تحقیق است.

اهداف جزئی:

- باز شدن لایه‌های معنایی حافظ.

- تبیین کیفیت چند معنایی در دیوان حافظ.

۱-۳- اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه انتخاب آن

دیدگاه نقش‌گرایی به خصوص نظریه هیلیدی در زبان‌شناسی با تأکید بر نقش و معنا، یکی از نظریه‌های زبان‌شناسی است که چه به لحاظ نظری و چه به لحاظ روش‌شناختی، دارای آموزه‌ها و سازوکارهایی است که به کارگیری آنها در تجزیه و تحلیل متون از جمله متون ادبی می‌تواند به استناد به شواهد زبانی، راهنمای مفسران و تحلیلگران باشد؛ به نحوی که تعبیر و تفاسیر حاصل، بیشتر متکی بر روش علمی داده‌های زبان‌شناختی باشد تا متکی به تفسیر شخصی مفسر یا تحلیل‌گر.

آنچه به اهمیت موضوع تحقیق می‌افزاید نیازی است که به تحلیل غزلیات حافظ به دلیل چند لایه بودن و دارا بودن معانی پیچیده و پر رمز و راز ادبی و دستیابی به مضامین و دیدگاه‌های فکری و ذهنی شاعر احساس می‌شود که در چارچوب این رویکرد، ابیات می‌تواند بهتر و دقیقتر، مورد بررسی قرار گیرد تا کارآمدی مفاهیم و آموزه‌ها و سازوکارهای دیدگاه نقش‌گرایی را به علاقمندان تجزیه و تحلیل متون ادبی نشان دهد.

۱-۴- سوالات و فرضیات تحقیق

سوالات تحقیق:

- ۱- کیفیت سه فرانش (اندیشگانی، بینافردی و متنی) در غزلیات حافظ چگونه ارزیابی می‌شود و در بررسی ابیات چه کارکردی می‌توانند داشته باشند؟
- ۲- چگونگی ساخت معنی براساس شش فرایند تعریف شده از نظر مایکل هلیدی، در غزلیات حافظ چه ویژگی‌هایی دارند؟
- ۳- در دیوان حافظ، نقش فرایندهای اصلی پررنگ‌تر است یا فرایندهای فرعی؟

فرضیات پژوهش:

- ۱- بسامد و تنوع نقش اندیشگانی، نسبت به دو نقش بینافردی و متنی، در غزلیات حافظ بیشتر است.
- ۲- در بررسی فرایندهای اصلی و فرعی تعریف شده از نظر مایکل هلیدی، به نظر می‌رسد نقش سه فرایند اصلی، برجسته‌تر از فرایندهای فرعی است.

۱-۵- مدل تحقیق

مدل این پژوهش، اکتشافی و توصیفی و تحلیلی است.

۱-۶- تعیین کلید واژه‌ها

غزلیات حافظ - سبک‌شناسی نقش‌گرا - فرا نقش اندیشگانی - فرا نقش بینافردی - فرا نقش متنی - فرایندهای اصلی و فرعی ساخت معنی - زبان‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند - فرایند ترکیبی (اقماری).

۱-۷- تعاریف عملیاتی

سبک‌شناسی نقش‌گرا: سبک‌شناسی پس از یک دوره دل‌مشغولی با شکل‌های شاعرانه و بررسی پدیده‌های صوری سخن (سبک‌شناسی فرمالیستی) به تدریج به سوی مطالعه بافت، نقش و معنایی بینافردی و اجتماعی روی کرد و در اواخر دهه هفتاد میلادی با چرخش به سوی زبان‌شناسی نقش‌گرا به نام سبک‌شناسی نقش‌گرا وارد میدان شد.

فرانقش اندیشگانی یا تجربی: بر پایه این فرانقش، ما از زبان برای صحبت کردن در مورد تجربیات خود از جهان، هم جهان بیرون ذهن و هم جهان درون ذهن استفاده می‌کنیم و رویدادها، حالتها و عناصر دخیل را توصیف می‌کنیم. در این نوع فرانقش آنچه اهمیت دارد، محتوای پیام در بافت مورد نظر است. هنگام تحلیل متن از نقطه‌نظر تجربی، توجه به این نکته ضروری است که چه نوع رویداد یا فرایندی در حال وقوع است. از آنجا که در فرانقش تجربی، رویداد، در مرکز توجه قرار دارد این نوع معنی، تجلی حوزه‌ی کلام است.

فرانقش بینافردی: در چارچوب این فرانقش، از زبان برای تعامل با دیگر افراد، برقراری رابطه و حفظ این رابطه با آنها، تحت تأثیر قرار دادن رفتار سایرین، بیان دیدگاه‌های شخصی خود و درک یا تغییر دیدگاه‌های دیگران استفاده می‌کنیم. در این نوع فرانقش، این فاعل است که اهمیت دارد. از آنجا که در این نوع معنی، شرکت‌کننده‌ها و نگرشهای آنها مورد توجه‌اند معنای بینافردی، تجلی فحوای کلام است.